

Прийнято до друку 25.04.2018 р.
Рецензент – д.п.н., проф. Чернуха Н. М.

УДК 373.2.016:808.5

К. Л. Крутій

**ФОРМУВАННЯ ГРАМАТИЧНОЇ ПРАВИЛЬНОСТІ
МОВЛЕННЯ ДОШКІЛЬНИКІВ У КОНТЕКСТІ
КОМУНІКАТИВНОГО РОЗВИТКУ: ТЕРМІНОЛОГІЧНЕ ПОЛЕ**

Мовлення дітей дошкільного віку завжди приваблювало і приваблює як фахівців (лінгвістів, онтолінгвістів, психолінгвістів та ін.), так і практиків. Це свідчить не тільки про науковий інтерес до дитячої словотворчості, якою можна захоплюватись і милуватись, але й про можливість з'ясувати: що є граматичною правильністю мовлення дошкільників, як її виформовувати, що є нормою дитячого мовлення, а що вже є вадою, якими засобами та методами формувати правильність мовлення?

Існування досить різноманітних тлумачень терміна “формування” як у психологічній, так і педагогічній літературі вимагає в контексті нашого дослідження дати певні уточнення. Сучасні психологічні та педагогічні словники визначення терміна “формування” не пропонують. Тлумачні словники подають таке визначення: 1) надавати будь-чому будь-яку форму, вигляд; 2) надавати завершеність, визначеність тощо. Отже, *формування – це процес становлення певного явища*. Спільним у трактуванні є те, що формування будь-якого суб'єкта або об'єкта відбувається в діяльності. Проте формування не вичерпується цим змістом, під ним розуміється також процес утворення під впливом різних чинників системних відношень усередині цілісної організації особистості. На нашу думку, сполучним ланцюгом між підходами до трактування терміну “формування”, може бути підсумкова теза: *формування є основним способом існування будь-якого процесу, і, відповідно, воно приводить до розвитку*. У контексті дослідження ми розуміємо, що *формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку приведе до розвитку мовлення, засвоєння дотеоретичних знань про мову, оволодіння граматичною правильністю мовлення як базовим рівнем формування мовної особистості в дошкільному віці*.

Грамматичну правильність мовлення в дитини дошкільного віку ми розглядаємо як феномен. Виходячи із широкого тлумачення терміна “феномен” як явища, єдиного в своєму роді, взятого в його цілісності, даного нам у досвіді, сприйнятого органами чуття, визначимо, що *сутність феномену граматичної правильності мовлення як явища, що полягає у його цілісності, неповторності, в єдності з його змістом, яке дане дитині в мовленнєвому досвіді*.

Проте граматична правильність, критичне ставлення до своїх мовленнєвих дій, точне знання норм словотворення починає складатися лише на початку сьомого року життя.

Під граматичною правильністю мовлення дитини розуміємо практичне засвоєння дітьми граматичної будови мови як чіткої системи мовних одиниць (морфології, словотворення та синтаксису) і правил їх функціонування. Як відомо, узагальнення мовленнєвого досвіду дитини може бути використане для регулювання й контролю правильності мовлення, мовленнєвий досвід, у свою чергу, охоплює, по-перше, практичне володіння рідною мовою, по-друге, “емпіричне узагальнення спостережень над мовою, зроблених її носієм незалежно від спеціальних знань про мову”, що відповідає “відчуттю мови”.

Одним з основних засобів формування граматично правильного мовлення в дітей дошкільного віку є навчання. *Навчання дитини дошкільного віку мови* – це цілеспрямована організація спілкування в процесі взаємодії педагога й дітей, що характеризується розподілом організаційних функцій, добором і послідовністю ланок навчальної роботи, режимом – часовим і просторовим.

Наукові засади методики навчання мови і розвитку мовлення закладені в працях відомих педагогів і методистів минулого століття – Ф.І. Буслаєва, І.І. Срезневського, К.Д. Ушинського, Д.І. Тихомирова, М.О. Корфа та ін. Основним методом, за яким навчали дітей на початку ХХ століття, було спостереження над мовою. Цей метод приваблював тим, що ґрунтувався на свідомості й активності дітей. У той час граматичні спостереження визнавалися активним методом, який найбільше відповідав вимогам школи й життя. Саме в ті часи (1922–1926 р.р.) відомий мовознавець і методист О.М. Пешковський розробив струнку систему вправ для спостережень над мовою у зв’язку з вивченням граматики та розвитком мовлення. Особливо високої оцінки заслуговує обґрунтування Л.А. Булаховським положення про єдність граматики з орфографією й стилістикою. Учений глибоко розумів недосконалість вивчення мови за методом спостережень. Наступним кроком у методиці навчання мови була робота С.Х. Чавдарова, у якій автор уперше в методиці української мови розробив струнку систему навчання граматики й правопису, що в основних своїх рисах збереглась дотепер. О.М. Біляєв слушно зауважував, що метод вправ повинен зайняти чільне місце у методиці навчання мови, “без тренування, одними лише поясненнями, не можна домогтися вироблення вмінь і навичок, конче потрібних у житті” [1]. Успішному розвитку методики мови сприяли експериментальні дослідження психологів, які працювали у галузі психології навчання. Ідеться, зокрема, про роботи Г.С. Костюка, Л.М. Проколієнко, І.О. Синиці та ін.

Процес оволодіння дитиною мовленням підпорядковується певним віковим закономірностям. Це дає можливість чітко окреслити, яким рівням (ярусам) мови необхідно навчати дошкільника і в якому віці. Організація навчання мови і розвитку мовлення дітей дошкільного віку може бути різноманітною. Так, зарубіжні вчені виокремлюють у дітей раннього віку два стилі засвоєння мови (Bates, Bretherton, Shyder, 1988). *Перший має назву референціальний* – лексикон дитини складається передовсім із предметних слів, тобто іменників. Іншим дітям більш властивий *експресивний стиль засвоєння мови* – їхній лексикон охоплює не тільки іменники, але й службові частини мови, багато вигуків (розмовний стиль). Зазначені стилі засвоєння мови було досліджено

Катрін Нельсон (Nelson, 1973) [2]. Дошкільники, які мають референціальний стиль засвоєння мови, насамперед використовують мову як інтелектуальний інструмент, тобто засіб накопичення знань про об'єкт і можливість передати інформацію про нього іншим. Діти, які мають експресивний стиль засвоєння мови, навпаки, використовують її як соціальний інструмент – тобто, як засіб покращання інтеракцій з оточуючими. Ці дві функції – інтелектуальна та соціальна – є важливими функціями мови і, як правило, в дітей дошкільного віку достатньо розвинені й взаємопов'язані. Дехто із психологів вважає найефективнішою організацію орієнтувальної діяльності дітей і активізацію їхнього мовлення (П.Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін), інші – підкреслюють значення системи послідовно здійснюваних розумових дій, тобто їх алгоритмізацію (В.В. Тарасун, В.В. Тищенко та ін.), окремі дослідники особливу увагу звертають на побудову всієї аналітико-синтетичної діяльності й методи засвоєння знань (Г.С. Костюк, Є.Ф. Соботович та ін.).

Зауважимо, що Є.І. Тихеева, перша з послідовників К.Д. Ушинського, використала термін “навчання мови” стосовно дітей дошкільного віку. Видатна діячка в галузі дошкільного виховання Є.І. Тихеева, ще на початку ХХ століття писала: “Лінгвістичне виховання дитини повинно починатися рано. Навчання рідної мови – одне з основних завдань дитячого садка” [3, с. 3]. Ось чому, на думку авторки, систематичне навчання мови, методичний розвиток мовлення і мови повинен бути ґрунтом усієї системи виховання в дитячому садочку [3, с. 23]. Відомий учений-методист М.С. Рождественський визнавав, що “...основним завданням навчання рідної мови є розвиток мовлення” [4, с. 4]. Проте єдиного визначення змісту поняття “розвиток мовлення” не існує й до сьогодні. Науковець запропонував таке визначення щодо розвитку мовлення – “навчання дітей практичного оволодіння різними сторонами мови, вмінням вимовляти, вибирати відповідні слова для відтворення предметів та явищ дійсності, висловлювати свої думки у зв'язній формі” [4, с. 7].

Залежно від того, як змінюється формулювання мети навчання мови: “навчання мови” – “розвиток мовлення” – “формування повноцінної мовленнєвої діяльності”, має змінюватися і система навчання мови дітей дошкільного віку, адже цього вимагає й закон адекватності в методиці: задана мета може бути досягнута лише за допомогою адекватних засобів.

Визначимо базове для нас поняття. Як відомо, мовленнєва діяльність має таку ж структуру, як й інша діяльність (мовленнєві дії, операції, акт, ситуація). Заняття з навчання дошкільників мови є однією з форм організації діяльності. Проте навчальна діяльність дітей дошкільного віку досить специфічна, тому що ґрунтується на мовленнєвому рівні, у сфері комунікації.

Отже, *навчально-мовленнєва діяльність дитини дошкільного віку* – це спеціально організований дорослими процес, основою якого є систематизована форма спілкування, що забезпечує мовленнєвий розвиток дошкільника. Однак це не означає, що процес навчання дітей граматично правильного мовлення повинен будуватися як копія процесу спілкування дорослого з малюком у процесі онтогенезу. За умов

нормального мовленнєвого онтогенезу тим більше немає сенсу моделювати деякі параметри спілкування [5]. Так, у процесі безпосереднього спілкування матері й дитини вже існує опора на підсвідомість при засвоєнні мовних засобів і комунікативних навичок (дослідження Т.Бауера, Р. Кайла та ін.) [6]. Існують також і можливості довербального саморозвитку, створення мовленнєвих і мовних зразків за аналогією як основного способу формування комунікативної діяльності (Bates E., Bretherton L., Camaioni L., Jenkins J. and Palermo D, Volterra V.).

На нашу думку, формування граматичної правильності мовлення дітей дошкільного віку повинно ґрунтуватися на комунікативному підході. Проблема *розвитку комунікативного мовлення* дітей не нова. Її психолінгвістичні засади закладено дослідженнями видатних науковців, а саме: Л.С. Виготським, О.О. Леонтьєвим (теорія мовленнєвої діяльності), І.О. Зимньою, І.С. Якиманською (особистісно-діяльнісний підхід до навчання), М.І. Жинкіним, А.К. Марковою (засвоєння мовлення як засобу комунікації) та ін. Проблема комунікативного підходу до навчання мови в лінгводидактиці була предметом досліджень Л.В. Вознюк, Є.П. Голобородько, І.О. Зимньої, Л.М. Паламар, Ю.І. Пасова, Н.А. Пашковської, М.І. Пентилюк, В.М. Плахотника та ін.

Отже, *комунікативний підхід до формування граматичної правильності мовлення в дошкільників* зумовлює важливу характеристику організації форм спеціального навчання – *використання зазначеного підходу як засобу комунікації*. Орієнтація на мовлення, на комунікацію дає можливість дитині дошкільного віку не тільки засвоїти граматичні норми мови, але й навчитися точно, доречно, нестандартно добирати мовні засоби залежно від мети комунікації. На жаль, слід констатувати, що практична реалізація методики формування граматичної правильності мовлення в дітей й досі не використала результатів психолінгвістичних досліджень, оскільки вважалося, що для рідної мови проблема формування комунікативного мовлення не є актуальною.

Упродовж певного проміжку часу чинні програми з навчання мови і розвитку мовлення дітей дошкільного віку не орієнтували педагогів на розвиток комунікативних умінь дітей. Основна увага зверталася на звукову культуру мовлення, збагачення, уточнення та активізацію лексики, формування граматично правильного мовлення та розвиток зв'язного мовлення. Зазначимо, що серед завдань траплялися комунікативні (засвоєння ввічливих форм, відповіді на запитання тощо), проте на їх першочерговості не наголошувалося.

Розглядаючи мову в значенні – система, структура, а мовлення як діяльність, визначимося що термін “мовленнєва комунікація” є найбільш влучний за своїм значенням, хоча слід зауважити, що вислів “мовна комунікація” теж може бути у вжитку (О.Н. Хорошковська).

Мовленнєва комунікація була, є і, мабуть, довго ще буде матеріалом аналізу ряду суміжних дисциплін: психології, нейролінгвістики, психолінгвістики, мовознавства і лінгводидактики. Формуючи вміння говорити граматично правильно рідною мовою, слід мати на увазі два рівні мовлення: репродуктивний, коли дитина відтворює зразок, тобто переказує сприйнятий на слух текст, і продуктивний – коли вона сама створює його. Саме продуктивний рівень

мовлення, на думку О.Н. Хорошковської, тісно пов'язаний з комунікацією, спілкуванням, коли дитина може висловити думку, вступити в розмову з кимсь, щоб задовольнити потребу довідатися про щось і поділитись з кимсь думками, виступити перед однолітками з якимось повідомленням, розповіддю про якусь подію, побачене, почуте (монологічне мовлення) [7, с. 20].

Сьогодні забезпечення комунікативної компетенції – один із пріоритетів змісту як початкової ланки, так і дошкільної освіти, що закладено в законодавчо-нормативних документах. Проте слід ураховувати, що на момент досягнення дитиною шестирічного віку її *“комунікативний вік”* (стадія розвитку суб'єкта, що характеризується певними новоутвореннями в номенклатурі та способі розв'язання комунікативних завдань) залишається дуже малим. Отже, сфера спілкування дитини дошкільного віку ще досить обмежена, а потреби у комунікації досить значні. Розширення комунікативної сфери дошкільника висуває певні вимоги до його мовленнєвого розвитку та, безумовно, потребує пошуку шляхів *“комунікативного зростання”*. Визначимо ще *декілька суттєвих для нашого дослідження термінів*.

Так, О.С. Ушакова *мовленнєве виховання* розглядає як взаємодію педагога й дитини, яка оволодіває рідною мовою [8]. Вона пропонує розглядати навчання мови не тільки в лінгвістичній сфері (оволодіння дитиною мовними навичками – фонетичними, лексичними, граматичними), але й у сфері спілкування з однолітками і дорослими (оволодіння комунікативними вміннями). Отже, важливим завданням є не тільки формування культури мовлення, але й культури спілкування. Погоджуючись зі змістом запропонованого терміна, нас не задовольняє трактування терміну *“мовленнєве виховання”*. Не маючи на меті ґрунтовно аналізувати всі визначення цього терміна, скористаємося визначенням С.У. Гончаренка: *“Виховання – це процес цілеспрямованого, систематичного формування особистості, зумовлений законами суспільного розвитку, дією багатьох об'єктивних і суб'єктивних факторів”* [9, с. 53].

На нашу думку, навіть у широкому значенні (не аналізуючи більш вузькі), термін *“виховання”* до мовленнєвої діяльності має побічне відношення. Певно, дефініція *“розвиток”* більш влучна, ніж попередньо аналізований термін. Отже, *мовленнєвий розвиток дитини дошкільного віку* – це процес набуття оптимального щодо віку кола лінгвістичних уявлень, мовленнєвих умінь і навичок, результатом якого є мовлення, сформованість мовленнєвої активності, самостійність у наслідуванні мови та остенсивному оволодінні лінгвістичною інформацією, вміння використовувати різноманітні засоби спілкування.

Індивідуальний мовленнєвий розвиток підпорядковується загальній закономірності – він знаходиться під впливом двох головних взаємодіючих чинників – внутрішнього (програма спадкоємності) і зовнішнього (довкілля у широкому значенні терміна). У контексті проблеми формування граматичної правильності мовлення в дітей дошкільного віку *слід використовувати більш ширше поняття, що відповідає діяльнісній природі спілкування, а саме – термін “комунікативний розвиток”*.

Пояснимо цю тезу. Ми погоджуємося з висновками І.О. Зимньої щодо необхідності використання більш влучного й ширшого поняття, ніж мовленнєвий розвиток [10, с. 126]. Саме в комунікативному розвитку розкрито не тільки прогресивні зміни в умінні дитини будувати висловлювання на основі словника, який постійно розширюється, та оволодінні граматично правильним мовленням. Ці зміни відбуваються у формуванні навичок аудіювання, характері взаємодії усіх видів мовленнєвої діяльності, розвитку мовленнєвих механізмів, мовних засобів, способів формування та формулювання думки та їх свідомої диференціації для різних умов спілкування тощо.

Як видно з наведених аргументів, *терміни мовленнєве виховання і мовленнєвий розвиток є менш продуктивним для аналізу такого багатоаспектного явища, як комунікативний розвиток*. Дитину дошкільного віку слід визнати активним суб'єктом комунікативного розвитку, що реалізується різними видами мовленнєвої діяльності, мовленнєвих дій [10]. Комунікативний розвиток здійснюється всередині цілісної особистості дитини. Цей розвиток відбувається за трьома лініями – особистісною, інтелектуальною, діяльнісною. На думку Т.О. Піроженко, комунікативно-мовленнєвий розвиток дитини охоплює такі аспекти: емоційний, комунікативно-лінгвістичний, вольовий, творчий розвиток, що виявляються в мовній поведінці, розвитку свідомості, особистісних рисах [11]. Отже, комунікативний розвиток необхідно розглядати лише в загальному контексті соціалізації дошкільника. Слушним є зауваження О.І. Зимньої щодо ґрунтовної експериментальної розробки лише одного виду мовленнєвої діяльності – говоріння. Саме звідси вживання терміна “мовленнєвий розвиток” на сторінках багатьох досліджень [10].

Таким чином, прикінцевою метою засвоєння рідної мови є досконале володіння мовленнєвими засобами, що передбачає граматичну правильність як ознаку високої культури мовлення і вимагає усвідомлення значень слів, їх літературних форм, а також уміння використовувати їх доречно й точно залежно від контексту мовленнєвої ситуації, з орієнтацією на слухача, учасника спілкування. Отже, можна стверджувати, що навчання дітей дошкільного віку граматичної правильності мовлення буде успішно здійснюватися в контексті комунікативного розвитку на основі мовленнєвого досвіду, за умов спеціальної мовленнєвої підготовки та послідовного формування словесних форм мислення на основі оперування практичними діями, які поступово перетворюватимуться у виконавчі, коли мислення відбуватиметься у “внутрішньому плані”, тобто інтеріоризуватиметься.

Список використаної літератури

1. Беляев А.М. Лингводидактические основы современного урока украинского языка в средней школе: автореф. дис... д-ра пед. наук: 13.00.02 / Беляев А.М. – К., 1985. – 48 с. **2. Nelson K.** Explaining the emergence of autobiographical memory in early childhood. In A. P. Collins & S. E. Gathercole (Eds.), *Theories of memory*. Hove, England : Erlbaum, 1993. – P.31-59. **3. Тихеева Е.И.** Развитие речи детей (раннего и дошкольного возраста) / Е.И. Тихеева / под ред. Ф.А.Сохина. – 5-е изд. – М. : Просвещение, 1981. – 159 с. **4. Рождественский Н.С.** О начальном курсе

грамматики / Н.С. Рождественский // Нач. школа. – 1965. – № 7. – С.63–67. **5. Горелов И.Н.** Основы психолінгвістики / И.Н. Горелов, К.Ф. Седов. – М. : Лабиринт, 1998. – 256 с. **6. Кайл Р.** Детская психология: Тайны психики ребенка (серия “Психологическая энциклопедия”) / Р. Кайл. – СПб. : ПРАЙМ – Еврознак, 2002. – 416 с. **7. Хорошковська О.Н.** Тренувальні методи навчання державної мови / О.Н. Хорошковська // Поч. школа. – 1996. – № 10. – С.33–37. **8. Ушакова О.С.** Речевое воспитание в дошкольном детстве. Развитие связной речи : автореф... д-ра пед. наук: 13.00.06, 13.00.07 / Ушакова О.С. – М., 1996. – 40 с. **9. Гончаренко С.У.** Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1987. – 376 с. **10. Зимняя И.А.** Лингвопсихология речевой деятельности / Зимняя И.А. – М. : МПСИ, Воронеж : Изд-во НПО МОДЕК, 2001. – 432 с. **11. Пироженко Т.А.** Коммуникативно-речевое развитие ребенка / Пироженко Т.А. – К. : Нора-принт, 2002. – 310 с.

Крутий К. Л. Формування граматичної правильності мовлення в дошкільників у контексті комунікативного розвитку: термінологічне поле

У статті розкрито особливості формування граматичної правильності мовлення в дітей дошкільного віку. Граматична правильність мовлення цілісна, неповторна, і полягає в єдності її змісту, даного дитині в мовленнєвому досвіді. Схарактеризовано як дитина опановує граматичну правильність мовлення. Визначено рівні (яруси) мови, яким необхідно навчати дитину упродовж усього періоду дошкільного дитинства. Запропоновано аргументи, що мовленнєве виховання і мовленнєвий розвиток менш продуктивні для аналізу явища граматично правильного мовлення, ніж комунікативний розвиток. Дошкільник – це активний суб’єкт комунікативного розвитку. Розвиток граматичної правильності мовлення буде успішним у контексті комунікативного розвитку на основі мовленнєвого досвіду, в умовах спеціальної мовної підготовки. Для успіху також важливо послідовно формувати словесні форми мислення на основі практичних дій.

Ключові слова: феномен граматичної правильності мовлення, комунікативний розвиток, діти дошкільного віку.

Крутий Е. Л. Формирование грамматической правильности речи у дошкольников в контексте коммуникативного развития: терминологическое поле

В статье раскрыты особенности формирования грамматической правильности речи у детей дошкольного возраста. Грамматическая правильность речи целостна, неповторима, и заключается в единстве ее содержания, данного ребёнку в речевом опыте. Охарактеризовано, как ребенок овладевает грамматически правильной речью. Определены уровни (ярусы) языка, которым необходимо обучать ребёнка во течение всего периода дошкольного детства.

Предложены аргументы, что речевое воспитание и речевое развитие менее продуктивны для анализа явления грамматически правильной речи, чем коммуникативное развитие. Дошкольник - это активный субъект коммуникативного развития. Развитие грамматической

правильності речі буде успішним в контексті комунікативного розвитку на основі речевого досвіду, в умовах спеціальної речової підготовки. Для успіху також важливо послідовно формувати словесні форми мислення на основі практичних дій.

Ключеві слова: феномен граматично правильної мови, комунікативне розвиток, діти дошкільного віку.

Krutiy K. Forming a grammatically correct speech in the context of communicational development in children of preschool age: terminology

The article reveals the features of the formation of grammatical correctness of speech in preschool children. The grammatical correctness of speech is integral, unique, and consists in the unity of its content given to the child in the speech experience. It is described how a child learns grammatically correct speech.

The levels (tiers) of the language are determined, which need to be taught to the child during the whole period of pre-school childhood.

It is argued that speech education and speech development are less productive for analysing grammatically correct speech than communicational development. A preschooler is an active subject of communicational development. The development of grammatically correct speech will be successful in the context of communicational development based on speech experience, or in the conditions of special speech education. For success it is also important to successively develop verbal forms of thinking based on practical actions.

Modern definitions of the following terms are offered: speech development of a child of preschool age, personal speech development, communicational development.

Key words: phenomenon of grammatically correct speech, communicational development, children of preschool age.

Стаття надійшла до редакції 15.02.2018 р.

Прийнято до друку 25.04.2018 р.

Рецензент – д.п.н., проф. Гавриш Н. В.

УДК 373.2'.016:688.721

Т.С. Маркотенко, І.С. Масловська

ВИКОРИСТАННЯ ЛЯЛЬКИ-ПЕРСОНИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ ЗАНЯТЬ У ЗАКЛАДАХ ДОШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

На думку Є.Тихеєвої, особливої уваги з боку педагога як засобу розвитку та вдосконалення мовленнєвих здібностей, заслуговує лялька. «Немає жодної гри, яка пропонувала б стільки привидів для прояву мовлення дітей, як гра у ляльки. Лялька - людина, член колективу маленьких людей, що живуть власним життям і відображують це життя-гру в слові» [1, с. 54]. Останнім часом набула поширення методика використання ляльки –персони «Persona Dolls» (Лялька як персона).

Мета нашої статті – показати, як можна використати ляльку-персону під час проведення занять у закладах дошкільної освіти, як